

**АРАБ, ИРАН ТИЛДЕРИНЕН ДИНГЕ БАЙЛАНЫШТУУ КИРГЕН АЙРЫМ  
СӨЗДӨРДҮН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА ЭТИМОЛОГИЯСЫ****ФОРМИРОВАНИЕ И ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ АРАБСКИХ, ИРАНСКИХ  
СЛОВ, СВЯЗАННЫХ С РЕЛИГИЕЙ****FORMATION AND ETYMOLOGY OF SOME ARABIC IRANIAN WORDS RELATED  
TO RELIGION**

**Аннотация:** Бул макалада иран жана араб тилдеринен кирген динге байланыштуу айрым сөздөрдүн түзүлүшү жана этимологиялары жөнүндө сөз болот. Баа, апта, кудай, молдо сөздөрүнүн этимологиясы, мааниси жана колдонулуштары талданат. Макаладагы сөздөр азыркы кыргыз тилинде, оозеки жана жазуу кепте кеңири колдонулат.

**Түйүндү сөздөр:** кыргыз тили, иран тили, араб тили, Кудай, молдо, адабият, дин, диний.

**Аннотация:** В этой статье рассматривается формирование и этимология некоторых иранских и арабских слов, связанных с религией. Значение, происхождение и использования слов, оценка, неделя, бог и мулла. Представленные в статье слова широко используются в современном кыргызском языке и устной речи.

**Ключевые слова:** кыргызский язык, иранский язык, арабский язык, Бог, мулла, литература, религия, религиозный.

**Abstract:** This article is describing formation and etymology of some borrowed Iranian and Arabic words related to religion. Etymology and meanings of the words price, week, God and mullah. The words which are written in article are widely used in modern and conversational Kyrgyz language.

**Key words:** Kyrgyz language, Iranian, Arabic, God, mullah, literature, religion, religious.

Иран тилинен кыргыз тилине кирген сөздөр X-XI жана XVI кылымдан кийинки мезгилди камтыйт. Ал эми араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр XVII кылымдан кийинки учурларга тийиштүү деп белгиленет. Ушул мезгилден тарта моңгол тилинен кирген сөздөрдүн колдонулушу азайып отуруп, ислам дининин Орто Азияга кеңири таралышы, арабдардын басып алышы менен бул тилдерден кирген сөздөр кыргыз тилинде активдүү колдонула баштаган.

Иран сөздөрүнүн кыргыздар тарабынан өздөштүрүү мезгили байыркы түрк доорунда (V-X кк.) кыргыздардын иран тилинде сүйлөөчү тохарлар менен соода-сатык байланыштарын жүргүзүп турган учурларына туш келет. Кийинчерээк, XVI кылымдан кийинки мезгилдерде кыргыздар Фергана, Памир жана Гисар жерлерине чейин жайгашып, андагы тажик, өзбек, уйгур тилдерине да таасир калтырышкан. Көбүнчө айыл чарбага, курулуш иштерине, багбанчылыкка жана ар түрдүү кесипке, адабият, убакыт, мезгил, динге ж.б. тийиштүү бир топ сөздөр бар.

Араб сөздөрүнүн түрк тилдерине кире башташын арабдардын Орто Азияны басып алган мезгилине таандык (VIII к.) экендигин белгилешет (Бартольд, 1943). Бирок алардын өздөштүрүлүшү моңгол же иран тилинде сүйлөгөн элдер менен тикеден-тике байланыштын негизинде эмес, ислам дининин кенен таралышы менен, миссионерлердин таасири жана коңшу улуттардын да бул тилди кабыл алышына байланыштуу. Иран тилинен кирген сөздөр сыяктуу эле араб сөздөрү көп учурда оозеки кеп аркылуу өздөштүрүлгөн.

Кыргыз тилинин лексикалык курамында араб тилинен кирген миңге жакын сөздөр бар, ал эми иран тилинен өздөштүрүлгөндөр болсо андан көбүрөөк. Бул маалымат К.К.Юдахиндин “Кыргызча –орусча” сөздүгүнөн алынды. Алардын көпчүлүгү динге, коомдук-саясий турмушка, илим-билимге, кесипчиликке, мезгил, мейкиндик түшүнүктөрүнө, үй-тиричиликке, тууганчылыкка байланыштуу жана башка сөздөр болуп саналат. Араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдүн айрымдарын талдасак. *Кудай, о кудай! о*

**кудай!** - кудай-иран тилинен динге байланыштуу кирген сөз. Диндик ишеним боюнча: бүт дүйнөнү жаратуучу, башкаруучу, теңир, эгем, аллах. Кудай сөзүнө кошулган кошмок сөздөр менен келгенде мааниси өзгөрөт [1]. “Кудай” сөзүнүн синонимдери: көк, теңир, жараткан, алла.

М: кудайды кара, кудай алгыр, кудайга шүгүр ж.б

**Кудай** сөзүнө сөздөр кошулуп фразеологизм катары да колдонулат. Сырдык сөздөр катышкан фразеологизмдер тилек, каалоо, алкыш же каргыш, наалат айтуу маанисинде колдонулуп, көтөрүңкү интонация, күчтүү сезим менен коштолот.

Мисалы: **Кудайдан жөө качкан.** Өтө шум, ашкан митаам. *Кудайдан жөө качкан неме экен* (“Ала-Тоо”). *Ал бирди эки кылган, кудайдан жөө качкан неме* (“Чалкан”) фразеол.

**Кудай айдап келүү.** Күтүлбөгөн жерден кокусунан иш оңолуу, жакшыра баштоо деген мааниде. **Кудай акы.** Бир нерсенин чындыгын ырастоо, далилдөө, бекемдөө иретинде колдонулат. *Кудай акы, калыс айттың чыныңды* (Аалы). Нааразы болгондо айтылчу сөздөр.

**Кудай алгыр!** Бирөөгө нааразылыгын, жаман көргөнүн билдирүүдө, жактырбоо, жемелөө маанисинде наалат катары колдонулат. Синоним катары төмөндөгүлөр колдонулат: **Кудай аткыр!** **Кудай урган!** **Кудай албагыр.** **Кудай алсын.** **Кудай кары.** **1.** Жек көрүү, жемелөө маанисинде колдонулат. **2.** Ошол да кеппи, колдон келе турган иш, оңой эле бүтөт деген мааниде колдонулат.

**Кудай безер.** Өтө шум, ашкан митаам. **Кудай бетин салбасын.** Кандайдыр бир нерсенин адам таң калгандай сапатын, жөнүн баса көрсөтүп, күчөтүп айтууда колдонулат. **Кудай бетин көрсөтпөсүн.** **Кудай бетин көргөзбө.** **Кудай билет.** Арсар, али белгисиз, болжолдуу нерсе. **Кудай дешкен.** Антташкан, өтө жакын, ынак. Тескерисинче, алкоо же сүйүнүч иретинде. **Кудай жалгап.** Иш оңунан чыгып, оңдой берди болуп. **Кудай жалгасын!** Көбүнчө бирөөгө ыраазы болуу же келиндерди алкоо маанисинде колдонулат. Өмүрүң узун болсун! **Кудай жалгасын!** Синоним катары Теңир жалгасын!

**Кудай жалгагыр!** *Ай, кудай жалгагыр, уулуңду таап келчи* (Тойбаев 301). Кудай тилегинди бергир! **Кудай кут кылсын!** **Кудай – теңир урсун!** **Кудай урсун!** **1.** Актануу, чындык экендигине ишендирүү маанисиндеги каргануу. **2.** Жемелөө, ачуулануу иретинде колдонулат. **Кудай уруу.** Жаман ишке, кырсыкка дуушар болуу маанисин билдирүүдө колдонулат. **Кудай – теңирин тааныбай калуу.** Дөгүрсүп, көөп кетүү, дардалактап эч нерсени көзүнө илбөө, теңине албоо. **Кудай эсебинди тапкыр!** Жек көрүү, каргоо маанисинде колдонулат. **Кудайга кой!** **1.** Ишен, ишенип кой деген сыяктуу кескин убада кылуу маанисинде колдонулат. **2.** Бирөөгө нааразы болуу, каргоо маанисинде колдонулат.

Бизге кара санасаң, сени кудайга койдум. **Кудайга колу жеткенсүү.** Менменсинүү, кекирейүү, өзүн жогору саноо, текеберчилик кылуу. **Кудайга үнү жетүү.** **1.** Абдан катуу кейүү, аябай ачуу үн чыгарып боздоо. *Кудайга үнү жетип чыңыргандай болсо, бечара кыздын жанына адам туралбайт* (“Ала-Тоо”). **Кудайга шүгүр.** Ыраазы болуу, алымсынуу, болгонуна каниет кылуу маанисинде. **Кудайга ыраазы.** Көңүлү жай, телегейи тегиз, өтө кубанычтуу. **Кудайы суроо.** Кайыр –садага, жардам суроо, тилемчилик кылуу. *Күйүк көмөч, күлчө нан Кудайы кайыр сурадым* (Токтогул) [2].

Араб тилинен кирген “*молдо*” сөзүн талдоого алсак. Ал диний тармакка байланыштуу “*молдо*” сөзүнүн этимологиясын карасак “сабаттуу адам” дегенди түшүндүрөт. Иранча.- *мулла*, ар. - *мулла*, түрк.- *мулла*, груз.-*мола*, кааб.- *tola*, чеч. -*molla*, орус.-*мулла*, орус.-*молла*, *молна*. [3]. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *молдо* [4]. Октябрь революциясына чейин Кыргызстандын бардык аймактарында арабча жазышты, окушту билген адамдарды *молдо* деп аташкан. Тоголок Молдонун өз аты Байымбет Абдрахманов өз кезегинде сабаттуу болгондуктан, аны *молдо* деп аташкан. Бой келбети тоголок болгондуктан Тоголок Молдо деп атап, ушул күнгө чейин Тоголок Молдо деп каймана аты менен атап, улуттук валюта 20 сомдукта сүрөтү түшүрүлгөн. Диний сабаттуулукка ээ болгон адам катары колдонулган.

“**Молдо**” сөзүнүн заманбап чөйрөдө практикалык жактан “мечит, медресе” жана башка диний мекемелерде кызмат өтөгөн, 5 убак намаз окуган, диний ырым-жырымдарды шарият жолунда кызмат көрсөткөн адам. Мисалы: чочуп калгандар болсо дуба окуйт, нике

кыйылганда атайын дуба окуйт, адам каза болгондо жаназа окуйт, жума намаздарында мечиттерде азан айтат, диний майрамдарды белгилөөдө жамаатка көрсөтмө берген диний адис болуп эсептелет.

“Молдо” сөзүнүн синонимдери катары: кары, сопу, даваатчы, ажы, имам, диний адам деген сөздөр эсептелет.

Кыргыз тилинде араб, иран тилдеринен кабыл алынган сөздөрдө удаа келген эки “л” тыбышынын бирин “д” тыбышына алмаштырып айтуу адат болгон. Ошондуктан *алла, келла, дилла, мулла, алал* сыяктуу сөздөр *алда, келде, дилде, молдо, адал* болуп азыркы күндө да оозеки жана жазма речте колдонулуп жүрөт [5].

*Апта* иранча *хафт* сөз “жети” деген санды билдирет. Бул сөз кыргыз тилине кабыл алынганда “*жети күндүк убакыт (жума)*” дегенди билдирип калган. Кабыл алынганда сөз башындагы *х* тыбышы түшүп, сөздүн аягындагы *фт* тыбыштарынан кийин үндүү тыбыш кошумчаланган. Кыргыз тилинен араб тилине кабыл алынган *жума* деген сөз да кездешет. *Апта* сөзүнө караганда *жума* сөзү кененирээк колдонулат. М: жума сайын, жуманын ар ишемби күнү, жума намаз, бир жумада 5 күн иштейбиз, жуманын бардык күндөрү биз сиздердин кызматтабыз ж.б.у.с сөздөр күндөлүк турмушта кеңири колдонулат.

*Баа* - баа, баалоо иран тилинен кирген деп К.К. Юдахин жазат. Бул сөз кыргыз тилинде бир нерсенин, товардын акча бирдиги менен же башка бир затка теңештирүү аркылуу көрсөтүлгөн наркы. 2. Бирөөнүн, бир нерсенини же кандайдыр бир иштин сапатын, өзгөчөлүгүн белгилөө үчүн берилген маани. **Баа жеткис** (фразеологизм). Эң мыкты, абдан маанилүү, зор мааниси бар, баалуу. Алдыңкы тажрыйбаны пропагандалоо баа жеткис роль ойноого тийиш («Ала -Тоо»). **Баага батырбоо**. Абдан жогору саноо, эч жанга теңебөө, мактоо, урматтоо. Гүланда Ашырбектин элге алынып, башкарма мүчөсүнө шайланып жүргөнүн баага батырбайт (Ашымбаев). **Баасы кетүү**. Кадыр-баркы төмөндөө, кадыр-барктан кетүү, мурдагыдай болбой калуу. *Тоголок Молдодон акыры жалтайлап, өзү чегинип, баасы кете түшкөн болушка Жалий нааразылыгын туйгуза чакырайды*. Бирок окумуштууларга кытай сөз-мууну *bao* «баалоо, баа» жана *bao* «баалуу, байлык; баалуу, кымбат баалуу». Кытай дифтонгу ао/ао кыргыз тилинин созулма аа үндүү тамгасына дал келет.

#### Адабияттар:

1. Al-karasneh, S.M., Saleh, A.M.J. (2010). Islamic perspective of creativity: A model for teachers of social studies as leaders, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 2, Issue 2, Pages 412-426, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.036>.
2. Ж.Осмонова, К. Коңкобаев, Ш. Жапаров (2001). Кыргыз тили.н фразеология.к сөздүгү. Б.. 17-б
3. Higgins, P. (1984). Minority-State Relations in Contemporary Iran. *Iranian Studies*, 17(1), 37-71. Retrieved from [www.jstor.org/stable/4310425](http://www.jstor.org/stable/4310425)
4. Кырг.тил.н түшүндүрмө сөздүгү // Фрунзе 1984, 88-б
5. Абаев В. Осетинский словарь, 124-б
6. Кыргыз тилин түшүндүрмө сөздүгү // Фрунзе 1984,75 -б.